

GÖTEBORGS UNIVERSITET
INST FÖR HISTORISKA STUDIER

Stora Rös

Bronsåldersröse, skyttegrav, utsiktsplats, fornlämning.

Felicia Seeholm

Institutionen för historiska studier
Göteborgs universitet

Självständigt arbete på fortsättningsnivå, 8 HP
VT 2024

Handledare: Katarina Streiffert Eikeland

Innehåll

1. Inledning.....	1
1.1 Syfte och frågeställningar	1
2. Metod och material.....	2
2.1 Vad är kulturarv?	2
2.2 Avgränsningar.....	3
3. Bakgrund	3
3.1 I vilken kontext uppkom Stora Rös?.....	3
4. Forskningshistorik	4
4.1 Sarauw, Alin och fornminnesinventeringar.	5
4.1.1 Krigstider.....	5
4.1.2 Restaurering	6
4.1.3 Tiden efter restaureringen	7
4.2 Stora Rös som fornlämningsplats: projekt Stora Rös 2005 - 2006.....	7
5. Diskussion och analys	8
5.1 Fornlämningsbegreppets historia och lagtexter – vad blev konsekvenserna?	8
5.2 Lokala röster	9
5.3 Förmedling.....	10
6. Slutdiskussion.....	11
6.1 Besök vid Stora Rös.....	11
6.2 Avslutande reflektion.....	12
7. Sammanfattning.....	14
8. Referenser.....	15
Publikationer.....	15
Webbsidor	15
Figurer.....	16

Omslagsbild: Vy av Stora Rös och sjömärket, som står på en igenfylld bunker från andra världskriget (foto av författaren 2024).

1. Inledning

Min mamma är uppväxt på ön Donsö i Göteborgs södra skärgård och även fast hon flyttade 'ut till stan' redan när hon var 19 år så har jag och min syster spenderat många skollov och högtider ute hos min mormor och morfar. Att ta sig ut till Donsö innebar för oss en cirka 30 minuter lång bilfärd och, innan snabbfärjorna började gå, en 40 minuter lång båtferd. Förutom på sommarhalvåret, då vår morfar hämtade upp oss med sin motorbåt, vilket innebar en betydligt snabbare färd. När färjan lade till i Donsö hamn var det ofta min mormor som hämtade upp oss med flakmoppen, då bilar inte får köras på ön. Åkte vi med morfar lade han till båten bara ett par meter från deras hus som ligger på den östra sidan av ön och har havet i sin bakgård. Trots att Donsö kändes som ett andra hem var det först när jag själv intresserade mig för lokalhistoria som jag fick höra om Stora Rös, den närliggande öns högsta punkt som fått sitt namn från bronsåldersröset som ligger där. Ju mer jag lärde mig om Stora Rös desto mer kändes det som att öarnas förhistoria är ett kulturarv som idag ligger i skymundan och sällan uppmärksammas av öborna.

Figur 1 Från Stora Rös kan man bland annat se Donsö, här under ett regnoväder i juli 2023 (foto av författaren 2023).

1.1 Syfte och frågeställningar

Uppsatsens syfte är att undersöka Stora Rös uppfattade värde som fornlämningsplats av den lokala befolkningen både idag och historiskt, samt hur förmedlingen kring röset ser ut och vem förmedlingen vänder sig till. Anledningen till att det är viktigt att undersöka är att en bortglömd fornlämning blir fort en försvunnen fornlämning och en försvunnen fornlämning är en bortglömd historia. För att fortsätta arbetet med att hålla historien levande behöver den nuvarande förmedlingen först kartläggas. Därför är uppsatsens frågeställningar:

-Hur ser öborna på Stora Rös idag?

-Är det ett viktigt kulturarv?

-För vem är det viktigt?

2. Metod och material

Uppsatsen är en undersökande studie baserad på litteratur, rapporter och med konversationer med ett par lokala röster. Fältbesök till Stora Rös har gjorts för att observera förmedlingen in situ samt dokumentera genom fotografier.

Stora Rös värde som kulturarv kommer i den här uppsatsen undersökas genom observationer av hur platsen förmedlas, både in situ och på relevanta hemsidor samt genom intervjuer.

För omständigheterna kring återkan i röset samt restaureringen under 1920-talet har Johan Alins arkeologiska rapport från 1923 varit den primära källan. Rapporten är tillgänglig som PDF på Göteborgs Stadsmuseums digitala informationssystem Carlotta. Den består av ett antal olika dokument som rör Alins arbete med platsen, hans egna noteringar, brev till Riksantikvarien och bestämmelser till arméförvaltningen (Alin 1923).

För att undersöka hur Stora Rös har uppfattats genom tiderna har Anita Synnestvedts avhandling *Fornlämningsplatsen – kärleksaffär eller trist historia* använts, då ett av avhandlingens fallstudier handlar om Stora Rös. Specifikt används resultatet av intervjuer och enkäter vars syfte var att ta reda på vilket sätt fornlämningsplatsen brukades av lokala öbor.

2.1 Vad är kulturarv?

Kulturarvsbegreppet är brett och under ständig diskussion. För att i denna uppsats kunna diskutera rösets värde som kulturarv behövs en definition av begreppet att utgå från. I Riksantikvarieämbetets (2015) rapport *Kulturhistoriskt värdering och urval* är definitionen den följande:

Kulturarv avser alla materiella och immateriella uttryck (spår, lämningar, föremål, konstruktioner, miljöer, system, strukturer, verksamheter, traditioner, namnskick, kunskaper etc.) för mänsklig påverkan. Oavsett om det skrivs i obestämd eller bestämd form – kulturarv eller kulturarvet – innefattar det en mångfald av kulturarv.

(Riksantikvarieämbetet 2015:12)

Samma definition återfinns på RAÄ:s hemsida (Riksantikvarieämbetet 2024). Anita Synnestvedt definierar i sin avhandling kulturarv:

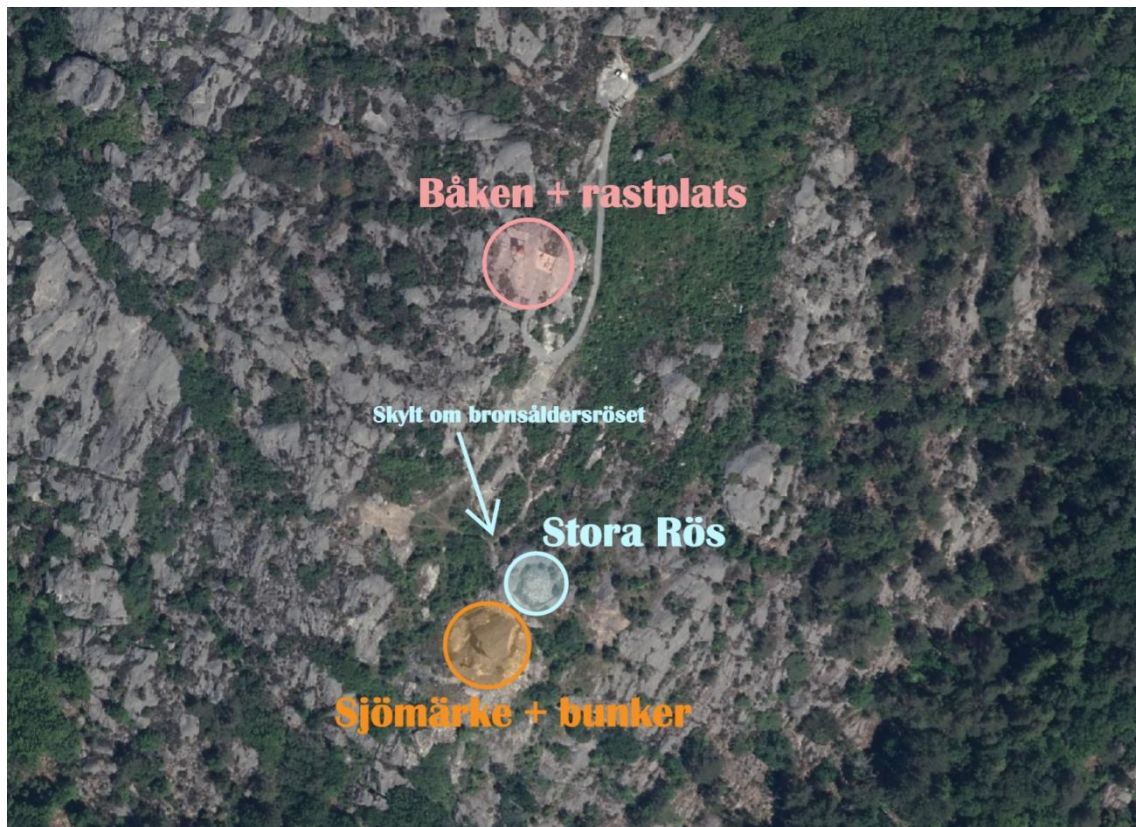
[...] som en ständig pågående komplex, öppen och dynamisk process i samhället. Kulturarv är också det vi alla bär inom oss av våra egna traditioner, minnen och erfarenheter och det skapas därmed också hela tiden nya kulturarv, vilket gör att det inte är ett statiskt begrepp, utan något som ständigt kräver nya förhandlingar.

(Anita Synnestvedt 2008:21)

2.2 Avgränsningar

För att få en representativ bild av Stora Rös uppfattade värde som kulturarv hade det behövts ett större urval av röster, som till exempel hade kunnat samlats in genom enkäter. Som nämnts ovan har detta inte gjorts på grund av mån av tid. Uppsatsen berör inte försvarets generella relation till fornlämningar under 1900-talet, men under gången har det visat sig att minst två andra fornlämningar har använts på liknande sätt som Stora Rös (se underkapitel 4.1.1 'Krigstider'). Frågan uppstod om detta är ett unikt fenomen, eller del av en trend och vad innebär i så fall den trenden?

3. Bakgrund

Figur 2 Karta över platsen Stora Rös, tagen från Lantmäteriets e-tjänst Min Kart, Skala 1:1 600. Markeringar har lagts till. En båk är en typ av sjömärke.

1973 invigdes bron mellan Donsö och södra skärgårdens centralort, Styrösö. För första gången fanns nu en landförbindelse mellan dessa två öar som länge delat en historia. Öarna i södra skärgården nämns alla, förutom Köpstadsö, i kung Valdemars jordebok från 1250-talet (Danbratt & Odenvik 1966:24). Redan under stenåldern såg öarna mänsklig aktivitet (Wiggforss 2004; Johansson 2005; Luft, Olsson, Thorsberg 2011) och spår efter bronsåldern ser vi i de flera stenrösen, däribland Stora Rös.

3.1 I vilken kontext uppkom Stora Rös?

Bronsåldern brukar dateras mellan åren 1700 och 500 före vår tid (f.v.t). Jordbruket och boskapsskötseln kom till Norden under neolitikum och det fortsätter ha en viktig under

roll bronsåldern (Andersson 2005b:118). Brukandet av landskapet hade förmodligen en påverkan på miljön, men täta lövskogar dominerade antagligen fortfarande. I Göteborgsområdet var havsnivån cirka 10 meter högre än den är idag (Andersson 2005b:115), vilket gjorde att en större del av Göteborg var en skärgårdsmiljö. Perioden utmärks av bronsföremålen, en ny lyx- och statusvara som nådde Skandinavien genom handel, förmodligen via haven. I Göteborgsområdet är det främst i gravar där det går att finna bronsföremål. (Andersson 2005b:129f).

Under bronsåldern tar gravarna formen av olika stenmonument - rösen, högar och stensättningar (Andersson 2005b:129). Under bronsåldern sker en slags grav-boom och de kända fornlämningarna domineras nu av gravar, i stället för boplatserna som dominerade stenåldern. I samband med detta börjar de döda brännas innan de begravs. Utav de olika gravformerna är rösen den vanligaste förekommande under bronsåldern (Hellgren & Johansson 2022:19). Rösen är jordfria stensamlingar som är relativt stora och höga, de flesta är runda (Andersson 2005b:132). Inuti rösen finns ofta en stenkista bestående av stenhällar, där den döde ligger begravnen. De ligger oftast placerade på höga höjder med utsikt över havet, dåtidens kommunikations- och handelsrutter (Hellgren & Johansson 2022:19). På västra Hisingen vid det så kallade Bronsåldersundet ligger en stor koncentration av rösen, som ingår i ett rösestråk från Varbegstrakten och följer kusten genom Bohuslän upp in i Norge (Andersson 2005b:132). Rösens position i landskapet, högt upp och med utsträckta vyer, tyder enligt Mats Hellgren och Leif Johansson (2022: 18–22) på att gravrösen användes som ett sätt att markera revir. Generellt tycks bronsåldern vara en tid då maktstrukturer med en kontrollerande elit växer fram, där rösenas storlek speglar den sociala statusen hos den döde. Alltså, ju större röse desto mer arbetskraft behövs inspireras (eller tvingas) till att konstruera det.

Beräkningar har visat att varje kubikmeter i ett färdigt röse är jämförbart med en vuxen individs arbetsinsats under en arbetsdag. [...] Sveriges största röse, Kiviksgraven i Skåne, som är omkring 75 meter i diameter och som haft en höjd på cirka 7 meter motsvarar detta omkring en miljon stenar med en total vikt på över 15 000 ton. Omräknat till arbetsdagar skulle detta tagit omkring 15 000 arbetsdagar eller 41 års arbete för en person eller 41 personers arbete under ett år.

(Hellgren & Johansson 2022:18)

Det är få rösen som har blivit arkeologiskt undersökta i Norden under modern tid, men det anses belagt att de som begravts i rösen har haft en hög status. De flesta rösen har antagligen varit större än vad de är när de påträffas idag. Detta är delvis då deras position på berghällar lätt leder till att det rasar, dels då rösen i princip är stora högar med relativt lättflyttade stenmaterial. "Många rösestenar ligger t.ex. säkert i de stengärdesgårdar som går över bergen, byggda under 1800-talet i samband med skiftena". (Andersson 2005b:132). Andra hot mot rösen är också skattsökare. Idag har bronsåldersrösen ofta gropar i mitten där skattsökare har tagit sig ner till gravkistorna med sina gravgåvor.

4. Forskningshistorik

Stora Rös forskningshistorik är magert. De två största undersökningarna som gjorts är i samband med rösets inventering 1916 och restaureringen 1922 (Alin 1923), båda av

folkskolläraren Johan Alin samt Anita Synnestvedts projekt Stora Rös 2005. Nedan följer redogörelse av detta.

4.1 Sarauw, Alin och fornminnesinventeringar.

Inför Göteborgs 300-årsjubileum år 1921 skulle staden firas med en jubileumsutställning (Sjöberg 2005:175). Fokuset låg på Göteborgs kulturhistoria och i anda med tiden skulle de historiska framställningarna grundas sig på “vetenskapliga principer”. Stadsfullmäktige utnämnde därför ett antal sakkunniga som skulle vara med i utställningsstyrelsen, bland dessa hittar vi Georg Sarauw – intendent för Göteborgs Museums arkeologiska avdelning. För att kunna presentera kulturhistorien på ett vetenskapligt sätt behövdes inventeringar av fornlämningar göras. Mellan åren 1916 och 1922 pågick Göteborgsinventeringen med Sarauw i spetsen, tillsammans med sin vän Johan Alin. Jubileumsfirandet sköts även då upp till 1923, till synes del av en tradition när det kommer till firandet av Göteborg, se Kristian Wedels (2020) artikel i Göteborgs-Posten *Att skjuta upp 400-årsjubileet är typiskt göteborgskt*.

Johan Alin var en folkskollärare och hembygdsforskare från Österlen, som ända sedan sin barndom hade haft stort intresse för geologi och fornsaker (Andersson 2020:131f). Under sina studier i Lund läste Alin även en arkeologikurs och efter sin lärarexamen 1901 fick han en tjänst på en skola i Göteborg. Alin var en engagerad pedagog som skrev flertal olika utflyktshandböcker till olika fornlämningar och tog ofta ut skolbarn på exkursioner. Alin var även engagerad i Fornminnesföreningen och träffade därigenom Georg Sarauw, som värvade Alin för inventeringen sommaren 1915. Alins arbete måste ha imponerat Sarauw, då när han den följande hösten fick uppdraget från jubileestyrelsen accepterade med villkoret att Alin skulle delta som hans “närmaste medarbetare” (Sjöberg 2005:186). Detta var starten på årtal av arkeologiskt arbete. Men det är just Alins arbete under sommaren 1915 som är av intresse för denna uppsats, då Styrso tillsammans med Västra Frölunda och Askim är de första markerna han inventerar.

4.1.1 Krigstider

Det Johan Alin stöter på under sina inventeringar var inte bara hundratals innan oupptäcknade fornlämningar (Andersson 2020:132), utan även flertal skadade fornlämningar. Ett av dessa är Stora Rös, som Alin beskriver i en arkeologisk rapport från 1923. När han besöker Stora Rös 1915 har röset utsatts för en stor grad av destruering, såpass att stengravkistan låg blottad. Alin identifierar tre olika moment av åverkan i röset:

1. Ungefär hälften av rösets stenar, enligt Alins uppskattning, hade lotsverket använt för att konstruera ett närliggande sjömärke. Det är troligen under detta ingrepp som gravkistan blottades och utifrån graden av vittring bedömer han att den legat blottad för väder och vind i mer än tjugo år (Alin 1923:5).
2. I tid av krig hade även Stora Rös vid 1914 års mobilisering blivit plats för en landstormspostering och “rätt mycket av vad som återstod av röset” hade då använts för att konstruera ett skyttevärn (ibid).

3. Ett år senare, 1916, besöker Alin tillsammans med Georg Sarauw Stora Rös och finner då att röset har förstörts mer. Flottan hade uppfört ett "telefonhus" i röset, som en del av en signalstation (ibid).

Efter första världskrigets slut vägde Stora Rös värde som fornlämningsplats tyngre än dess värde som militärstrategisk plats och restaureringen inleddes 1922. Utifrån det som finns avskrivet i den arkeologiska rapporten 1923 så verkar Alin ha haft en diskussion om restaurering med arkeologen Bror Schnittger, som vid denna tid var antikvarie för Statens historiska museum och var engagerad i frågor om kulturminnesvård (Ersgård, 2020:161 – 165). I ett brev till Schnittger ger Alin sina åsikter på vilket sätt han anser röset kan återställas. Att riva sjömärket lotsverket byggt upp med hjälp av stenar från röset var inte aktuellt, då det både är en mycket viktig navigeringsriktpunkt och då det, enligt Alin, var flottans åverkan som gjort mest skada på rösets karaktär. Han för en hårdare ton mot krigsmaktens åverkan.

Skall flottan ej längre ha kvar sitt telefonhus i röset så anser jag, att det är ganska lätt att återställa det i det skick, det hade före sista förstörelsen, och då får det ändå karaktär av fornminne, vilket det inte har, som det nu ligger och skräpar mitt på öns högsta punkt.

(Alin 1923:2)

Figur 3 Fotografi taget av Johan Alin vid hans besök 1915, där gravkistans sidohällar tydligt ses. Bilden är beskuren (Alin 1915). CC BY 2.4.

4.1.2 Restaurering

Arbetet med restaureringen av Stora Rös gjordes mellan 6:e och 18:e september 1923 (Alin 1923). Först behandlades gravkistan, som låg i rösets nordvästra kant och var byggd av flata hällar. Den frilades helt för att kunna dokumenteras genom uppmätningar och fotografier. Gravkistan var 2,20 meter lång 0,80 meter bred och låg orienterad NO till SV. Den nordöstra gavelhällen var borta, Alins teori är att denna kan ha bestått av en kallmur som rivits när röset först rubbades. Man sållade jorden i kistan och hittade en rostig spik och en bit av en patronbotten. Detta låg i botten av jorden, gravens innehåll var alltså ordentligt omrört. Efter detta tog man bort träskjulet och lyfte tillbaka kistans täckhäll,

som låg avlyft redan 1914. Man pålade sedan och röset återställdes i “värdigt skick.” Efter restaureringen hade röset en diameter av 9,7 – 10 meter och 1,3 meter hög på den lägsta sidan. Stenarna till röset togs dels från försvarsmuren landstormen hade fört upp, dels från stenar som låg nedanför bergsknallen. Man tog alltså inte tillbaka stenarna från sjömärket utan tog stenar från stensamlingar som enligt Alin troligen är där stenarna till röset från början kom ifrån.

4.1.3 Tiden efter restaureringen

Efter restaureringen hade Försvarsmakten en fortsatt närvaro på platsen. En mätstation sattes upp 1940, den här gången inte mitt i röset, och den användes i samspel med kanonpjäsen som stod på Styrös Pottan (Synnestvedt 2008:95). Under andra världskriget var platsen ständigt bemannad och var efter krigets slut fortsatt en militärplats, med radar och nya mätstationer i bergrum. 1986 tog den sista övningen plats på Stora Rös och 1996 var sista gången som det sköts från Styrös Pottan. I början av det nya millenniet försvann militären gradvis från skärgården och de flera olika bunkrarna raserades och fylldes igen, den sista raseringen gjordes sommaren 2004. Idag har militären ökat sin närvaro i skärgården igen (Försvarsmakten 2023), men Stora Rös är inte längre en plats som används av Älvsborgs amfibieregemente. Ändå är spåren efter bunkrarna tydliga och Stora Rös idag är ett mischmasch av bronsåldersröset, naturupplevelse, militär och sjömärket som är en välkänd punkt för navigering för båtfolket.

4.2 Stora Rös som fornlämningsplats: projekt Stora Rös 2005 - 2006

I sin avhandling *Fornlämningsplatsen - kärleksaffär eller trist historia* har Anita Synnestvedt (2008) den övergripande frågeställningen: “Har fornlämningsplatsen möjligheter att fungera som en resurs och tillgång i en samtida landskapsplanering och i ett samtida bruk, utöver att vara som en prydnad i landskapet och en påminnelse om tidigare kulturer?”.

För att undersöka detta använder sig Synnestvedt (2008) av två fallstudier, ett om en hållkista mitt i Bergsjön, där syftet var att genomföra en publik arkeologisk utgrävning på platsen för att se hur den har brukats sedan 1920-talet, då området började bosättas. Den andra fallstudien handlade om Stora Rös och var ett projekt i samarbete mellan Institutionen för arkeologi vid Göteborgs universitet och bildlärlarlinjen vid Högskolan för design och konsthantverk (HDK) som pågick mellan 2004 och 2005. Syftet med projektet var att undersöka hur Stora Rös används som fornlämningsplats, och hur man kan använda den kunskapen för att utforma en gestaltning för platsen. Ledarna för projektet var Margaretha Häggström från HDK och Anita Synnestvedt. Projektet var tänkt som ett samarbetsprojekt med olika grupper och ambitionen var att engagera så många olika grupper som möjligt för att få ett brett material att arbeta vidare med. De hade förhoppningar om ett större samarbete med flera elever från de då två olika skolorna på Styrös, i slutändan blev det klass 3 från Kalvhagskolan som ledarna samarbetade mest med. Projektet avslutades med en iscensättning av Stora Rös olika kulturarv, vilket tog formen av en utställning på plats tillsammans med skolbarnen från Kalvhagskolan. Inför iscensättningen försökte de få kontakt med kulturarbetare på ön som eventuellt skulle vilja medverka, men de fick inget napp.

Intervjuer och 'tanketräd' gjordes tillsammans med Kalvhagskolans klass 3 för att undersöka vilka associationer eleverna hade med Stora Rös. Detta gjordes även med Styröskolans åttonde klass och övriga informanter fyllde i en enkät i samband med en utställning om Stora Rös som gjordes på Styrö bibliotek. Informationen användes sedan i den slutliga iscensättningen. De flesta i tredjeklassen associerade Stora Rös med utsikten, tre nämnde militärlämningarna och en del nämnde bronsåldersröset som en vikingagrav där en kung skulle vara begravd.

Vid besöket på platsen hade läraren berättat att det skulle ligga en kung från bronsåldern begravd i röset. För barnen var det forntida synonymt med vikingatiden då tidsbegreppet var svårt att ha ordning på.

(Synnestvedt 2008:216f)

Styröskolans åttondeklass hade tillskillnad från de yngre skolbarnen lågt intresse eller vetenskap om röset och de militära lämningarna. I stället är deras främsta association naturen, måsarna och utsikten. Med skolan hade de bara besökt röset under idrottsdagar och för eleverna som inte bodde på Styrö var det bara därifrån deras kännedom och användande av platsen kommer från. De övriga informanterna var 23 personer i åldrarna 14 till 75. Även de associerar främst Stora Rös med utsikten, det vackra och det vilda.

Alin och Synnestvedts arbeten med Stora Rös skiljer sig åt på många olika sätt, men båda har gemensamt att de hanterar allmänhetens värderingar av platsen. Alin stöter på ett bronsåldersröse som har haft ett större värde som en källa till byggnadsmaterial och 90 år senare gör Synnestvedt en konkret undersökning av vilket sätt platsen brukas och varför. Båda finner att platsen främst inte brukas som en fornlämning. I resultatet av den här uppsatsen kommer 1900-talets åverkan i röset sättas i kontext med Sveriges långa historia av lagskyddade fornlämningar och resultatet av Synnestvedts undersökning kommer kompletteras med röster från 2024.

5. Diskussion och analys

5.1 Fornlämningsbegreppets historia och lagtexter – vad blev konsekvenserna?

År 1666 blev Sverige det första landet att stifta en fornminneslag med *Kongl: Mayst:tz Placat och Påbudh om Gamble Monumeenter och Antiquiteter* (Jensen 2006:4). Begreppet man använde då var "allehanda gamble monumenter", och det man syftade till var "gravhögar och olika stenkonstruktioner som rösen, stensättningar, resta stenar och fornborgar." (Jensen 2006:14f). Redan utifrån Sveriges allra första fornminneslag hade alltså Stora Rös förmodligen ansetts vara av intresse att lagskydda. Att intresset för forntiden institutionaliserades under 1600-talet var på grund av den politiska situationen, då Sverige som ny stormakt använde sig av gamla monument för att bekräfta "statens anrika och ädla förflutna" (Jensen 2006:14). Dagens Kulturmiljölag har en bredare definition av vad en fornlämning är, men de gamla monumenten är fortfarande skyddade av lagen. Kategorien av fornlämningar som konstruerats av forntida jättar, som återfinns i 1666 års version, är dock försvunnen i dagens Kulturmiljölag (SFS 1988:950).

Under 1700-talet sinar statsmaktens intresse för forntiden och lämningsskategorier blir magrare. Inventeringen minskande även, men några mindre försök gjordes (Jensen

2006:21). 1760 bad Antikvitetsarkivet prästerskapet att skicka in uppgifter om fornlämningar som de hade kunskap om i sina socknar, där punkt fyra efterfrågar:

Om stora högar och Ätterbackar med deras namn och gammalt folks traditioner derwid, samt om wid uppkastande af dem något blifvit deruti funnit eller eljet på andre ställen något gammalt fynd upphittadt.

(Jensen 2006:21)

Under 1800-talet kommer åter intresset för forntiden och arkeologi börjar bli en vetenskaplig disciplin. I 1867 års fornminnesförordning finns en detaljerad lista över lämningskategorier som då fick fullt lagskydd (Jensen 2006:28). Ingrepp på dessa fornlämningar blev med denna förordning även straffbart (Riksantikvarieämbetet 2024b). Den första kategorin som nämns i förordningen är ättehögar och gravkullar. Återigen har Stora Rös under 1700-talet och 1800-talet egenskaper av vad lagar och förordningarna ansåg vara en fornlämning, som redan 1867 var lagskyddade.

I början av 1900-talet, kring åren ingreppen i och restaureringen av Stora Rös görs, så pågår en "omfattande omorganisering" (Jensen 2006:31) av Sveriges fornvård. Detta görs delvis i form av en statlig utredning mellan åren 1913 och 1921, som hade i uppgift att komma med förslag för hur en centralorganisation för kulturminnesvården skulle se ut, dels att komma med förslag på en ny fornminneslag. Utredningen publicerades 1922 och lagförslaget innehöll bland annat en skarp straff på ingrepp i fornlämningar. Lagen antogs först 1942, men rösets restaurering 1923 kan ses som en del av fornvårdens fokus under början av 1900-talet.

Som nämnts ovan består Johan Alins rapport om Stora Rös från 1923 utav hans egna anteckningar, men även olika avskrifter av brev som berör restaureringen. Ett av dessa brev är från 1923 med avsändaren Per Albin Hansson, då försvarsminister i Hjalmar Brantings statsråd (Lewin u.å.). Brevet fastställer att ett flertal fasta fornlämningar förstörts av landstormen eller kustbevakningen under första världskriget, Stora Rös specifikt av lantförsvaret och sjöförsvaret. Återställandet av röset beräknas kosta 208 kronor, som lant- och sjöförsvaret ansöker om ersättning från Kronan för - vilket beviljas. Vidare föreskriver Kungl. Maj:t att chefen för tredje arméförvaltningen ska bidra med arbete under restaureringen av två rösen, däribland Stora Rös. I Johan Alins redogörelse för kostnaderna blev den slutgiltiga kostnaden 154:40 kronor.

5.2 Lokala röster

När Peter Andersson¹ flyttade ut till Styrö för cirka 13 år sedan gick han snabbt med i den lokala hembygdsföreningen, där han tog över positionen som webmaster. På Styrö hembygdsförenings hemsida har Andersson publicerat ett flertal olika artiklar som berör södra skärgårdens historia, bland annat om karantänstationen på Käsö, ödekyrkogårdar på öarna och Stora Rös (Andersson 2021; 2023a; 2023b). Hans historieintresse är även tydligt i våra mailkonversationer, där han diskuterar hur han tänker sig att platsen var en viktig och helig plats under bronsåldern, där man höll ceremonier vid röset där en hövding

¹ Peter Andersson, webmaster för Styrö hembygdsförening, mailkonversation 2024-04-24.

förmodligen ligger begravd. På frågan om vad hans uppfattning av hur Stora Rös värderas och brukas av folk säger han:

Knappast någon värderar Stora Rös som det unika fornminne det är, varken av boende eller turister. Knappast ens av forskare.

Peter Anderssons uppfattning är att få besöker Stora Rös för att se ett bronsåldersröse, de många besökarna lockas i stället av utsikten. Han uppmärksammar att skylten länge har varit förstörd, den sattes upp av två engagerade öbor, finansierade av Länsstyrelsen, men skylten blev snabbt vandaliserad och intresset sinade. Utöver detta så är det lokala arbetsgrupper som underhåller utsiktsplatsen. Hade Peter Andersson fått önska fritt så hade han gärna sett att den nuvarande skylten byts ut till en ”vandalsäker” version och se att bronsålderstiden på öarna får nytt fokus. Han tycker också att det hade varit positivt om en arbetsgrupp kunde ta på sig ansvar för underhåll och information av Stora Rös.

5.3 Förmedling

För att få en liten inblick i hur Stora Rös förmedlas i skolorna på öarna intervjuade jag min kusin, Embla². Embla är 13 år och har gått i grundskolan på Donsö, sedan hon började årskurs 6 tar utbildningen plats delvis på Donsö och delvis på Styrso. Hennes personliga intresse för historia är lågt, vilket inte är negativt för uppsatsens syfte då Emblas perspektiv antagligen är mer indikativt på den generella uppfattningen av Stora Rös. Även för Embla är platsen mer förknippad med dess naturvärde och utflykter som hon gjort med familjen. Vad hon kan minnas har hon inte besökt platsen med skolan på någon slags utflykt och de har inte heller haft något större fokus på hur bronsåldern specifikt var ute på öarna. Både hennes mamma och vår mormor instämmer³ - de minns inte heller att det särskilt togs upp under deras skolgång. Även min mamma⁴ minns inte om de fick lära sig om bronsåldersröset, däremot kommer hon ihåg att de pratade om Stora Rös i egenskap av militärområde.

Förmedlingen till turister som kommer till öarna är främst fokuserade på Stora Rös som utsiktsplats. På hemsidan goteborg.com, vilket är Göteborgs stads officiella besöksguide, finns en sida som berättar om Styrso. En del av öns relativt yngre kulturhistoria tas upp, där det bland annat uppmärksammas att den äldsta kyrkan från ön är från 1752. Stora Rös nämns som ett besöksmål av intresse, men enbart för utsikten. På Saltholmen, varifrån färjorna från fastlandet till öarna går, finns kartor gjorda av Föreningen Södra Skärgårdens turismutveckling uppsatta som berättar vad man kan se och göra på de olika öarna. Styrsökartan har Stora Rös markerad med både en kringla och en symbol för ”utsiktspunkt”, men den förklarande listan säger endast ”Stora Rös - utsikt”. Engagemanget för förmedling kring Stora Rös är lågt.

² Embla Andersson, intervju 2024-04-28.

³ Anna-Lena & Jenny Johnsson, intervju 2024-04-28.

⁴ Marie Seeholm, telefonintervju, 2024-05-09.

6. Slutdiskussion

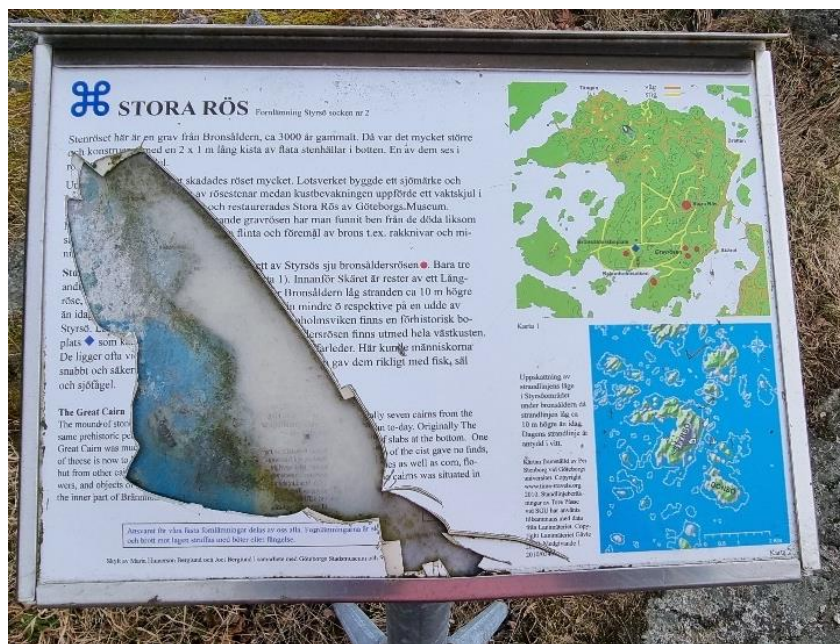
6.1 Besök vid Stora Rös

För att själv kunna uppleva Stora Rös besökte jag platsen den 21:e mars 2024. Vägen till röset tar en genom Styrös bebyggelse för att sedan fortsätta in i en skog, där den asfalterade vägen tar slut och en grusväg börjar. Redan när skogen tar vid kan man genom träden skymta klumpstenar, vars mängder blir större ju högre upp man kommer. Den snåriga skogen och de mosstäckta stenarna tar sedan slut och ersätts av berg. På berghällarna har inlandsisen lämnat ett märkvärdigt mönster, spåren efter istiden är tydliga. Det första man ser på toppen är båken, ett större sjömärke, som markerar den högsta punkten. Den ska ha satts upp av Sällskapet Arbores under början av 1900-talet och renoverades 1993 (Andersson 2021). Vid båken finns en rastplats med bord och bänkar. Från rastplatsen följer man en kort stig mot röset. Här möter man först en informationsskylt om röset, som är undertecknad av "Maria Hinnerson Berglund och Joel Berglund i samarbete med Göteborgs Stadsmuseum och ///". Den sista avsändaren och en majoritet av den informativa texten är tyvärr idag oläslig, då den är förstörd. Som nämnt ovan så har den enligt Peter Andersson varit det väldigt länge.

Figur 4 Berget i närheten av röset och den ifyllt bunkern. Den svarta färgningen är inte naturlig - det är samma material som täcker bunkern som även hamnat på berget runtom. Ändå är skårorna i isen även tydliga där (foto av författaren 2024).

Figur 5 Den informativa skylten som står några meter från röset. En stor del av innehållet är oläsligt på grund av skadan (foto av författaren 2024).

Bredvid röset finns det moderna sjömärket, idag står det på den igenfyllda observationsbunkern från andra världskriget (Andersson 2021). Sjömärket som står där idag är alltså inte samma som Alin beskriver i sin rapport då det konstruerats efter bunkrarna täcktes igen under början av 2000-talet. Vad som hände med rösestenarna i sjömärket från början av 1900-talet är oklart. Då sjömärket når en högre höjd är det först till den som blicken dras till. Röset försvinner lite i omgivningen, med vegetation som kryper närmre, sjömärket som är högre och bunkern som är täckt av utstickande svart betong.

Figur 6 Vy över sjömärket, bunkern och röset (foto av författaren 2023).

6.2 Avslutande reflektion

Är Stora Rös ett viktigt kulturarv? Har det varit det, historiskt? Stora Rös uppmärksammas sällan idag som ett bronsåldersröse. Utifrån mitt urval av informanter och observation av förmedling till turister så används platsen på liknande sätt som Synnestvedts resultat från projektet 2005 visade, det är naturvärdena som lockar och kulturvärdena är för många sekundära. Andra ser Stora Rös som ett viktigt kulturarv, däribland finns Peter Andersson från Styrsös hembygdsförening, Maria Hinnerson och Joel Berglund som tog fram skylten och jag själv.

Att naturvärdet - utsikten - kommer först för många är dock inte nödvändigtvis helt orelaterat till bronsåldersröset. Det är som att på ett omedvetet sätt följa i en tradition för platsen. När man väl står uppe på toppen av ön är det inte svårt att tänka sig att bronsåldersmänniskorna även lockades av utsikten. Förutom det natursköna, så visade dess modernare användning under början av 1900-talet på att det är en otroligt strategisk punkt. Från toppen av den ifyllda bunkern ser man södra skärgårdens öar, Vinga fyr och in till fastlandet. Idag är det ingen tydlig revirmarkering, i alla fall inte från färjorna eller från Donsö varifrån man främst ser sjömärkena, men för 3000 år sedan var havsnivån 10 meter högre, bunkern och sjömärket fanns inte och röset var antagligen lite större. Då

sågs det nog från långa vägar. Rösets existens visar på att människor har dragits till öarna i tusentals år. Som en arkeologisk källa har den dock inte mycket mer att säga, åverkan i röset har, antagligen i samspel med naturlig vittring, gjort att kunskapen om vem som låg begravd i röset, varför det ligger där det gör och vilken typ av aktivitet som tog plats är idag förlorad.

Figur 7 Även när vädret är dåligt är utsikten från Stora Rös inspirerande (Foto av författaren 2023).

Stora Rös som plats innehåller även idag ett kulturarv som kan vara svårt att hantera, nämligen krig och orostider. 1914 förberedde sig det svenska försvaret på en eventuell framtid där Sverige drogs in i kriget som skulle göra slut på alla krig. I efterhand är Landstormens förstörelse av röset olyckligt, information försvann. Samtidigt är det, i dessa orostider, även personligen förståeligt. Vad som kanske är mer olyckligt är att försvarets fortsatta närvaro på Stora Rös innebar att platsen länge var otillgänglig i många generationer - särskilt för barn. I sin avhandling beskriver Synnestvedt hur barns bruk av fornlämningar, ofta genom lek, ses som något destruktivt. Mot detta argumenterar hon att lek är ett sätt att knyta an till en plats.

[...] men minnen och berättelser som skapas i barndomen bär man med sig under resten av livet, och platser som varit betydelsefulla i barndomen blir det gärna också i vuxenlivet.

(Synnestvedt 2008:387).

Då Stora Rös har varit otillgänglig under en stor del av 1900-talet har flera generationer av barn gått miste om möjligheten att kunna knyta an till fornlämningen, därav är det inte en plats som man bär med sig resten av livet på grund av röset. I stället lockar det som är lättare att notera, nämligen naturen och utsikten. Med tanke på hur bristfällig förmedlingen från relevanta aktörer är idag så är det inte förvånande att Stora Rös kulturvärde idag, enligt mig, är sekundärt för de flesta öbor och besökare.

Vidare forskningsmöjligheter finns i att undersöka hur fornlämningar har använts och/eller förstörts i orostider i syfte att bygga upp ett försvar. Är det tre exemplen som nämns i Alins rapport från 1923 unika eller var det en del av en större trend?

7. Sammanfattning

Syftet med uppsatsen har varit att undersöka hur Stora Rös värderas som kulturarv, både i nutid och historiskt samt hur förmedlingen ser ut. Stora Rös är Styrös högsta punkt vars namn kommer från bronsåldersröset, som är ett av flera i Göteborgs södra skärgård. Rapporter, litteratur, fältbesök och intervjuer har använts som metod. För att förstå kontexten som röset uppkom i handlar bakgrunden om bronsåldern i Göteborgsområdet samt Stora Rös yngre historia. Forskningshistoriken består av Johan Alins arkeologiska rapport om Stora Rös från 1923, som dokumenterade inventeringen av röset 1916, åverkan som gjorts både av lotsverket och försvaret och Alins restaurering av röset som gjordes 1922. Även Anita Synnestvedts projekt Stora Rös är med i forskningshistoriken, då projektet specifikt undersökte hur platsen brukades och vad för associationer besökare har till platsen. I resultatet redovisas Sveriges fornskyddslagar genom tiderna, för att få en kontext till konsekvenserna för åverkan. Genom intervjuer framkommer det att kännedomen och intresset om röset generellt är lågt. Förmedlingen på plats är bristfällig, den informativa skylten har länge varit förstörd. Slutligen diskuteras en föreslagen anledning till att just Stora Rös kulturarv ser så lite intresse, nämligen att platsen länge har varit otillgänglig för allmänheten.

8. Referenser

Publikationer

Alin, J. (1923). *Arkeologisk rapport 1923:1; Redogörelse för restaureringen av Stora Rös på Styrso*. Göteborg: Göteborgs Stadsmuseum.

Andersson, S. (2005a). Yngre stenålder. Fångstmän och bönder. I Andersson, S. (red.) *Fångstfolk och bönder*. Värnamo: Fälth & Hässler, ss. 69–113.

Andersson, S. (2005b). Bronsålder. Bronsgjutare och bönder. I Andersson, S. (red.) *Fångstfolk och bönder*. Värnamo: Fälth & Hässler, ss. 115–149.

Andersson, S. (2020). Johan Alin. I Gräslund, A-S. (red.) *Svenska arkeologer*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, ss. 131–136.

Ersgård, L. (2020). Bror Schnittger. I Gräslund, A-S. (red.) *Svenska arkeologer*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, ss. 162 – 167.

Hallgren, M. & Johansson, L. (2022). *Bronsåldersrösen i Västra Götalands län med nationella utblickar*. Riga: Arkroj HB.

Jensen, O. (2006). *Fornlämningsbegreppets historia: en exposé över 400 år*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Johansson, T. (2005). *Arkeologisk Rapport 2005:34 Stenålder på Brännö*. Göteborgs Stadsmuseum.

Luft, M., Olsson, K., Thorsberg, K. (2011). *En mellanmesolitisk boplats på Brännö; Särskild undersökning av Styrso 117*. Rio Kulturkooperativ.

Riksantikvarieämbetet (2015). *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

SFS 1988:950. Kulturmiljölagen. Stockholm: Kulturdepartementet.

Synnestvedt, A. (2008). *Fornlämningsplatsen – Kärleksaffär eller trist historia*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet. <http://hdl.handle.net/2077/18786>

Sjöberg, J. (2005). *Att återerövra det förflutna Georg F.L. Sarauw botanikern som blev arkeolog*. Kungsbacka: GESON.

Wedel, K. (2020). Att skjuta upp 400-årsjubileet är typiskt göteborgskt. *Göteborgs-Posten*, (162), ss. 32–33.

Wigforss, J. (2004). Sandarnaboplats på Styrso. Göteborgs Stadsmuseum.

Webbsidor

Andersson, P. (2021). *Stora Rös – en toppenplats*. <https://www.hembygd.se/styrso/stora-ros> [2024-05-02].

Andersson, P. (2023a). *Känsö – karantänen*. <https://www.hembygd.se/styrso/kanso---karantanen> [2024-05-02].

Andersson, P. (2023b). *Pest eller kolera?* <https://www.hembygd.se/styrso/pest-eller-kolera> [2024-05-10].

Göteborg & Co. (u.å) Styrso. <https://www.goteborg.com/platser/styrso> [2024-05-09].

Försvarsmakten (2023). Älvsborgs amfibieregemente – AMF 4. <https://www.forsvarsmakten.se/sv/organisation/alvsborgs-amfibieregemente-amf-4/> [2024-05-07].

Lewin, L (u.å). *Per Albin Hansson*. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/mobil/Artikel/12597> [2024-05-09].

Riksantikvarieämbetet (2024a). *Definition av kulturarv och kulturmiljö*. <https://www.raa.se/kulturarv/definition-av-kulturarv-och-kulturmiljo/> [2024-04-19].

Riksantikvarieämbetet (2024b). *Riksantikvarieämbetets historia*. <https://www.raa.se/om-riksantikvarieambetet/riksantikvarieambetets-historia/> [2024-05-03].

Figurer

Alin, J. (1915). Styrso 2 [fotografi]. <https://samlingar.goteborgsstadsmuseum.se/carlotta/web/object/3389008> [2024-05-24].
CC BY 2.5.